

Voorwoord

Kan dat wel: kerndoelen voor zeer moeilijk lerende en meervoudig gehandicapte leerlingen? Mijn antwoord is: "Ja, vanzelfsprekend!" Het onderwijs voor deze leerlingen heeft zich immers sterk geëmancipeerd. Het maakte een ontwikkeling door van zorg en opvang naar echt onderwijs. De scholen vroegen zelf om helderheid en daarom kwamen er 'onderwijsdoelen zml'. Die krijgen nu een logisch vervolg met de kerndoelen in dit boekje.

In dit boekje staan alleen de kerndoelen voor zeer moeilijk lerende en meervoudig gehandicapte leerlingen. Er is een apart boekje met doelen voor de rest van het speciaal onderwijs.

De kerndoelen voor de zeer moeilijk lerende en meervoudig gehandicapte leerlingen houden rekening met uiteenlopende beperkingen en niveaus. Een voorbeeld is het kerndoel dat bepaalt dat leerlingen moeten leren communiceren met gesproken taal, picto's of gebaren.

Naast de kerndoelen voor Nederlands en rekenen zijn er doelen voor bijvoorbeeld oriëntatie op jezelf en de wereld. En net als voor het overig speciaal onderwijs zijn er 'leergebiedoverstijgende doelen', zoals 'leren leren'.

De doelen bieden scholen richting bij het scheppen van een evenwichtig onderwijsaanbod. Daarnaast geven ze uw school de vrijheid om zelf keuzes te maken, en het onderwijsaanbod af te stemmen op de mogelijkheden en beperkingen van de leerlingen.

Ik hoop dat u die vrijheid met beide handen aangrijpt en dat de nieuwe kerndoelen u helpen om de kwaliteit van het onderwijs nog verder te verbeteren. Daarbij wens ik u heel veel succes.

Sharon A.M. Dijkma,
Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Inhoudsopgave

Voorwoord

Inhoudsopgave

Over clusters

Over deze kerndoelen

Leergebiedoverstijgende kerndoelen

Nederlandse taal

Rekenen en wiskunde

Oriëntatie op mens en wereld

Kunstzinnige oriëntatie

Bewegingsonderwijs

Over clusters

Het speciaal onderwijs is onderverdeeld in totaal tien onderwijssoorten die zijn samengevoegd tot vier clusters:

Cluster 1

scholen voor visueel gehandicapte kinderen, of meervoudig gehandicapte kinderen met deze handicap.

Cluster 2

scholen voor dove kinderen, slechthorende kinderen en kinderen met ernstige spraakmoeilijkheden, of meervoudig gehandicapte kinderen met één van deze handicaps.

Cluster 3

scholen voor lichamelijke gehandicapte kinderen, zeer moeilijk lerende kinderen en langdurig zieke kinderen met een lichamelijke handicap, of meervoudig gehandicapte kinderen met één van deze handicaps.

Cluster 4

scholen voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen, langdurig zieke kinderen anders dan met een lichamelijke handicap en onderwijs aan kinderen in scholen verbonden aan pedagogische instituten.

Over de kerndoelen speciaal onderwijs

Onderwijs heeft drie belangrijke functies. Het helpt kinderen zich persoonlijk te ontwikkelen, het draagt maatschappelijke en culturele waarden over en het zorgt ervoor dat kinderen kunnen deelnemen in de samenleving. De overheid stelt kerndoelen vast waarin de belangrijkste dingen staan die kinderen moeten leren. Ze zijn bedoeld om ervoor te zorgen dat kinderen zich in hun schoolperiode blijven ontwikkelen. Ook garanderen ze een breed en gevarieerd onderwijsaanbod. Daarnaast dienen de kerndoelen als kader voor (publieke) verantwoording, er is beter vast te stellen of doelen worden bereikt. De kerndoelen zijn streefdoelen. Ze beschrijven wat de school leerlingen moet bijbrengen om zich verder te ontwikkelen in het vervolgonderwijs en te functioneren in de maatschappij. Daarbij bepalen scholen zelf hoe ze aan de kerndoelen werken.

Eerste kerndoelen speciaal onderwijs

Voor het eerst zijn er kerndoelen vastgesteld voor het speciaal onderwijs. De kerndoelen in dit boekje zijn bedoeld voor het onderwijs aan zeer moeilijk lerende leerlingen of leerlingen met een meervoudige beperking in het speciaal onderwijs. Voor kinderen met een andere beperking zijn er andere kerndoelen. Deze staan in het boekje 'Kerndoelen speciaal onderwijs'. De kerndoelen voor het speciaal onderwijs sluiten aan bij die voor het basisonderwijs.

Brede vorming

Het speciaal onderwijs aan leerlingen met verstandelijke en/of meervoudige beperkingen bevordert de brede vorming van kinderen. Het onderwijsaanbod richt zich op de emotionele en de verstandelijke ontwikkeling, het ontwikkelen van creativiteit, het verwerven van kennis en van sociale, culturele en lichamelijke vaardigheden. Het onderwijs gaat er ook vanuit dat de leerlingen opgroeien in een multiculturele samenleving.

Verdeling in leergebiedspecifiek en leergebiedoverstijgend

De kerndoelen speciaal onderwijs voor zeer moeilijk lerende leerlingen of meervoudig gehandicapte leerlingen beschrijven wat de overheid vindt dat leerlingen minimaal moeten kennen en kunnen. Er is een onderscheid in leergebiedoverstijgende en leergebiedspecifieke kerndoelen.

Leergebiedspecifiek zijn de kerndoelen Nederlandse taal, rekenen en wiskunde, oriëntatie op mens en wereld, kunstzinnige oriëntatie en bewegingsonderwijs.

Bij de leergebiedoverstijgende kerndoelen gaat het om zintuiglijke en motorische ontwikkeling, sociale en emotionele ontwikkeling, spelontwikkeling, leren leren, omgaan met media en technologische hulpmiddelen, praktische redzaamheid en ruimtelijke oriëntatie en mobiliteit. In het speciaal onderwijs spelen de leergebiedoverstijgende kerndoelen een belangrijke rol. Het accent ligt hierbij op brede ontwikkeling. Waar mogelijk leveren ze een bijdrage aan het versterken van de samenhang van het onderwijs.

Ruimte voor scholen

De kerndoelen zijn richtinggevend maar bieden scholen voldoende ruimte om in te spelen op de individuele mogelijkheden van de leerlingen en om te gaan met hun beperkingen. Vanwege de grote verscheidenheid tussen zeer moeilijk lerende leerlingen en leerlingen met een meervoudige beperking is deze vrijheid noodzakelijk. Scholen bepalen daarom zelf hoe ze de inhoud ordenen, welke didactiek(en) ze volgen, welke leermiddelen ze kiezen, hoe ze het onderwijs vormgeven en of ze kiezen voor levensbeschouwelijk onderwijs. De school biedt onderwijs dat past bij de ontwikkelingsmogelijkheden van de leerlingen zodat zij een ononderbroken ontwikkeling kunnen doorlopen. Het is van belang dat scholen de doelen zo veel mogelijk op elkaar afstemmen.

Leergebied- overstijgende kerndoelen

Het onderwijs aan zeer moeilijk lerende leerlingen en aan leerlingen met een meervoudige beperking streeft een brede ontwikkeling na. Dit houdt in dat leerlingen optimaal de kans krijgen om zich als persoon te ontwikkelen.

Het onderwijs richt zich op:

- de emotionele en verstandelijke ontwikkeling
- het ontwikkelen van de creativiteit
- het aanleren van sociale, culturele en lichamelijke vaardigheden

Versterking redzaamheid

Bij het onderwijs aan deze leerlingen staat (de versterking van) redzaamheid centraal. Het hebben van zelfvertrouwen en een positief zelfbeeld hangt daarmee nauw samen. Het is belangrijk dat het onderwijs de ontwikkeling van de mogelijkheden van zintuigen en motoriek stimuleert. Dit is een voorwaarde voor alle leergebieden.

Leergebiedoverstijgend zijn ook de kerndoelen die meer gericht zijn op het ontwikkelen van vaardigheden en de houding en instelling van de leerlingen, en het overdragen van in de samenleving geldende normen en waarden.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 2

De beperkingen bij deze leerlingen hebben invloed op zaken als spreken en luisteren, maar ook op hun algehele functioneren. Het is belangrijk om bij hen de motorisch-sensorische ervaring te stimuleren en te trainen. Voor leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking is het wenselijk om andere zintuigen gericht te stimuleren om dit te compenseren. Zo ontwikkelen deze leerlingen een zo breed mogelijke ervaringswereld.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 3

Van grote invloed op de emotionele ontwikkeling van leerlingen is dat zij in veel gevallen afhankelijk zijn van hun directe omgeving. Het risico bestaat dat de omgeving voor de leerling gaat denken en handelen. Om de zelfstandigheid van leerlingen te vergroten is het van belang zoveel mogelijk de 'eigen regiefunctie' bij leerlingen te ontwikkelen.

Zintuiglijke en motorische ontwikkeling

1. De leerlingen leren hun zintuiglijke en motorische mogelijkheden optimaliseren en integratief gebruiken.

Sociale en emotionele ontwikkeling

Zelfbeeld

2. De leerlingen leren met behoud van het gevoel voor zelfvertrouwen en zelfwaardering omgaan met de eigen mogelijkheden en beperkingen.

Sociaal gedrag

3. De leerlingen leren omgaan met anderen.

Spelontwikkeling

4. De leerlingen leren zich oriënteren op hun omgeving door middel van spel.

Leren leren

Werkhouding

5. De leerlingen leren belangstelling hebben voor de omringende wereld en leren die wereld onderzoeken en daarin taken uitvoeren.

Aanpak gedrag

6. De leerlingen leren uiteenlopende strategieën en vaardigheden gebruiken voor het opnemen, verwerken en hanteren van informatie.

Omgaan met media en technologische hulpmiddelen

7. De leerlingen leren gebruik maken van communicatiemedia en technologische hulpmiddelen.

Praktische redzaamheid

8. De leerlingen leren hun dagelijkse activiteiten en behoeften zoveel mogelijk zelfstandig realiseren.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 1 en 3

Ruimtelijke oriëntatie en mobiliteit

9. De leerlingen leren zich in de ruimte (binnen en buiten) oriënteren en verplaatsen.

Leergebied- specifieke doelen

Leergebiedspecifieke doelen zijn ingedeeld in:

- Nederlandse taal
- Rekenen en wiskunde
- Oriëntatie op mens en wereld
- Kunstzinnige oriëntatie
- Bewegingsonderwijs

Nederlandse taal

Het taalonderwijs is erop gericht dat leerlingen hun taalvaardigheden effectief gebruiken. Ze moeten zich verstaanbaar en begrijpelijk uitdrukken en verstaan en begrijpen wat anderen meedelen. Het taalonderwijs is dus vooral gericht op praktisch en functioneel taalgebruik. Daarbij staat het bevorderen van redzaamheid en zelfstandigheid centraal.

Passende manier van communiceren

De leerlingen leren op een bij hen passende manier te communiceren en zich te bewegen in omgevingen waar op verschillende manieren wordt gecommuniceerd. Voor het leren communiceren wordt gebruik gemaakt van de vorm die bij hen past. Dit kan zijn:

- Gesproken en geschreven taal
- Nederlandse GebarenTaal (NGT) voor doven
- Beeldtaal waarbij gebruik gemaakt wordt van picto's, gebaren lichaamstaal, communicatie met behulp van technologie of andere hulpmiddelen

Van belang is dat de leerlingen leren om te durven spreken, gebaren en/of zich op een andere manier durven uiten. Dat ze gemotiveerd zijn om aan vormen van communicatie deel te nemen en dat ze verhalen, poëzie, (prenten- en strip)boeken leren waarderen.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 2

Voor deze leerlingen is de ontwikkeling van taal en communicatie niet vanzelfsprekend. Leerlingen hebben veel steun nodig van beelden. Daarbij is tekst als mogelijkheid vaak niet toereikend. Er zijn leerlingen met een meervoudige beperking die lezen en schrijven, anderen kunnen dat niet of alleen in mindere mate. Schriftelijk taalgebruik kan op tal van andere manieren worden ingevuld, bijvoorbeeld met picto's, tekeningen, foto's of verwijzers.*) De woordenschatontwikkeling krijgt bij deze leerlingen extra aandacht, omdat zij zich woorden en begrippen minder makkelijk 'spontaan' eigen maken.

Veel dove, zeer moeilijk lerende leerlingen uiten zich het makkelijkst met gebaren, de gebarentaal is hun taal. Voor leerlingen met een verstandelijke beperking is onduidelijk hoe en in welke mate de dove leerling zich de NGT eigen kan maken. Het is aan te raden om leerlingen te leren communiceren in NGT en waar nodig naar alternatieven te zoeken. De algemene doelen gelden ook voor NGT, maar met een andere uitwerking. Waar in de doelen

*) Een verwijzer is een voorwerp, foto, plaatje of symbool die een boodschap of een uit te voeren activiteit weergeeft. Een verwijzer kan iemand zien, voelen en eventueel ruiken.

Kerdoelen Nederlands

'gesproken taal' staat, kan NGT worden gelezen. In dat geval wordt NGT naast of in plaats van Nederlandse taal aangeboden.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 3

De motorische beperking (van weinig tot zeer ernstig) beïnvloedt de taalontwikkelingsmogelijkheden van de leerlingen. Zo vraagt het schriftelijk taalgebruik om individuele aanpassingen, hulpmiddelen en specifieke ondersteuning.

Leerlingen met taal- en/of spraakproblemen hebben moeite met communicatie. Dat heeft invloed op het deelnemen aan gesprekken en op sociale contacten. Zo vraagt het vertellen meer tijd en zijn leerlingen minder makkelijk te verstaan. Leerlingen die niet of nauwelijks kunnen spreken zijn aangewezen op andere communicatievormen en hulpmiddelen.

Leerlingen met motorische beperkingen hebben meestal moeite met schrijven. Het leren gebruiken en bedienen van de computer vraagt veel tijd. Een toetsaanslag of muissturing kan minutenwerk zijn.

Luisteren, dat wil zeggen concentreren op wat gezegd en op wat verteld wordt, is voor veel van deze leerlingen niet vanzelfsprekend. Het automatiseren van begrippen en de informatieverwerking vraagt meer tijd.

Leerlingen met een neurologische aandoening hebben veel aandacht nodig bij het verwerken van informatie. Het tempo van het leren en de uitvoering van de handelingen neemt over het algemeen meer tijd in beslag.

Nederlands

10. De leerlingen leren communiceren met woorden, gebaren, picto's of andere voor hen geëigende middelen.
11. De leerlingen leren gesproken taal begrijpen en gebruiken.
12. De leerlingen leren deelnemen aan gesprekken in verschillende communicatieve situaties.
13. De leerlingen leren lezen voor dagelijkse toepassingen.
14. De leerlingen leren gebruik maken van schriftelijke taalvormen.
15. De leerlingen leren een zo ruim mogelijke woordenschat begrijpen en gebruiken.

Rekenen en wiskunde

Bij het rekenonderwijs ligt het accent op het leren oplossen van alledaagse situaties waarbij rekenen wordt gebruikt. Het rekenonderwijs is erop gericht dat leerlingen rekenvaardigheden verwerven die ze nu en later nodig hebben. Bij de keuze en het aanbieden van de onderwerpen wordt rekening gehouden met wat leerlingen al weten en kunnen, zodat ze zich uitgedaagd voelen.

Essentieel is dat de leerlingen ervaren dat ze met het geleerde tijdens de rekenactiviteiten, beter kunnen functioneren in de samenleving. Ze leren 'rekentaal' toepassen.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 1

Veel van deze leerlingen vertonen een vertraagde en andere ontwikkeling bij rekenen en wiskunde dan hun leeftijdsgenoten. Dit komt door beperkingen bij het ruimtelijk inzicht, de conceptvorming en omdat ze vaak op een andere manier gedreven zijn om zaken te ontdekken. Het is nodig om presentaties van getallen in de getallenrij te ondersteunen met andere middelen, bijvoorbeeld door middel van tast (tactiele ervaringen) of taal.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 2

Voor deze leerlingen wordt ook gebaren taal gebruikt bij rekenkundige begrippen en rekentaal.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 3

Leerlingen met een lichamelijke beperking zijn soms beperkt in hun beweging. Een deel van deze leerlingen kan zich alleen met een hulpmiddel (bijvoorbeeld met een rolstoel) verplaatsen. Omdat deze leerlingen soms lichamelijke ervaringen missen, kan extra aandacht nodig zijn voor begrippen waarmee zij zich in de ruimte kunnen oriënteren, zoals 'op, onder, naast, voor en achter'.

Kerdoelen rekenen en wiskunde

Rekenen en wiskunde

16. De leerlingen leren hoeveelheidbegrippen gebruiken en herkennen.
17. De leerlingen leren rekenhandelingen uitvoeren voor het functioneren in alledaagse situaties.
18. De leerlingen leren omgaan met tijd in alledaagse situaties.
19. De leerlingen leren meten en wegen en leren omgaan met meetinstrumenten, gangbare maten en eenheden.
20. De leerlingen leren omgaan met geld en betaalmiddelen.

Oriëntatie op mens en wereld

Het perspectief van zeer moeilijk lerende leerlingen en van leerlingen met een meervoudige beperking is samen te vatten in wonen, werken en recreëren. Vanuit deze drie leefverbanden is het onderwijsaanbod in te vullen volgens (onderdelen van) de kerndoelen.

Concrete ervaringen leerling

Voor de jongere leerlingen is wonen, werken en recreëren soms nog ver weg en ligt de nadruk op de toekomstige mogelijkheden van deze leefverbanden. Bij de keuze en uitwerking van het onderwijs wordt uitgegaan van de mogelijkheden in de regio. Ongeacht de beperking of stoornis van de leerling is het belangrijk het onderwijs in te richten vanuit de concrete ervaringen van de leerling.

Het leergebied 'oriëntatie op mens en wereld' bestaat uit vier domeinen:

- Mens en samenleving
- Natuur en techniek
- Ruimte
- Tijd

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 1 en 2

Voor de leerlingen is het van belang dat oriënterend onderwijs zeer dicht bij de leerlingen blijft. Zo ligt bij 'oriëntatie op ruimte' het accent hoofdzakelijk op die ruimte en leefomgeving die de leerlingen direct ervaren.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 3

Bij 'oriëntatie op mens en samenleving' is het belangrijk dat leerlingen leren omgaan met de beperkingen die bij hun handicap horen en hun specifieke voorzieningen. Deze leerlingen ontvangen in het algemeen veel hulp. Van groot belang daarbij is dat de regie zoveel mogelijk bij de leerling ligt en dat anderen hun privacy en waardigheid respecteren.

Domein mens en samenleving

Bij het onderwijs aan zeer moeilijk lerende leerlingen en aan leerlingen met een meervoudige beperking staat (de versterking van) redzaamheid centraal. Alle onderwijsactiviteiten leveren daar een bijdrage aan. De extra aandacht voor gezond en redzaam gedrag is nodig omdat deze groep kwetsbaar is. Het zelfbeeld en de zelfwaardering van deze leerlingen moet ze een solide basis geven om zich alleen, maar zeker ook met anderen te redden in wisselende situaties: thuis en buitenshuis, tijdens werk en bij

Kerndoelen
oriëntatie op
mens en wereld

vrijtijdsbesteding.

Mogelijkheden verkennen

Vanuit hun eigen situatie leren leerlingen deel uit maken van de samenleving en deel te nemen. Ze leren belangstelling krijgen voor aspecten in de samenleving en ze leren er gebruik van maken. Het gaat er om dat leerlingen hun mogelijkheden en interesses leren verkennen: welke activiteiten doen ze graag en liggen binnen hun mogelijkheden, nu en later.

Mens en samenleving

Gezond en redzaam gedrag

21. De leerlingen leren omgaan met verschillen tussen mensen wat betreft sociale en affectieve behoeften.
22. De leerlingen leren de eigen en andermans gezondheid behouden en bevorderen en leren de samenhang aangeven tussen het functioneren van het lichaam, de verzorging van het lichaam, en de risico's van verslavende gedragingen.
23. De leerlingen leren de seksuele verschillen respecteren tussen jongens en meisjes en leren op een weerbare en open wijze omgaan met de eigen lichamelijke en die van anderen.
24. De leerlingen leren op de juiste wijze reageren bij ziekte, ongeluk of bij een kleine verwonding.
25. De leerlingen leren op een verantwoorde en veilige manier, zelfstandig of begeleid, deelnemen aan het verkeer.
26. De leerlingen leren (mede) zorg dragen voor het dagelijkse eten en drinken en leren de daarbij horende regels en tafelmanieren hanteren.
27. De leerlingen leren zich kleden en leren linnengoed, kleding en schoeisel (helpen) verzorgen.
28. De leerlingen leren helpen hun huis en kamer inrichten, schoonhouden en op orde houden en leren dat mensen die samenwonen, ook samen zorgen voor de goede gang van zaken.
29. De leerlingen leren boodschappen doen.

Oriëntatie op de samenleving

30. De leerlingen leren gebruik maken van de voor hen relevante maatschappelijke en culturele instellingen.
31. De leerlingen leren herkennen dat in de samenleving verschillen en overeenkomsten zijn tussen mensen en groepen van mensen in de wijze waarop ze leven.
32. De leerlingen leren zich oriënteren op medezeggenschap, stemrecht, besluitvorming, het gemeentelijk en landelijk bestuur.
33. De leerlingen leren de vrije tijd alleen en samen met anderen besteden.

Natuur en techniek

Bij 'oriëntatie op natuur en techniek' gaat het om de levende en de niet-levende natuur. Natuuronderwijs gebeurt altijd aan de hand van de werkelijkheid: buitenwerk is hiervan een belangrijk onderdeel. Daarbij staat de eigen activiteit van de leerlingen centraal. Het uitgangspunt hierbij is het zelf ontdekken en het op eigen manier proberen achter de dingen te komen. Met de juiste ondersteuning in de les leren kinderen hierdoor te denken met hoofd en hand. Ze leren zelf antwoorden zoeken en komen in aanraking met organismen, materialen, voorwerpen en verschijnselen.

Verantwoordelijkheid

Leerlingen ervaren het mooie van de natuur en leren zien hoe alles met elkaar samenhangt. Ook leren zij het belang van zorg en verantwoordelijkheid voor de medemens en de omgeving. Dit wordt onder andere

gestimuleerd door het contact met anderen en met de natuur. Belangrijk is dat leerlingen de wil om verder te kijken, ontwikkelen boven het eigenbelang en het principe van rechtvaardigheid.

Techniek

Techniek gaat over door mensen gemaakte dingen, zoals hulpmiddelen om in leven te blijven en het bestaan te vergemakkelijken en te verrijken. In hun omgeving zien leerlingen producten van techniek als gebouwen, meubels en apparaten. Ze leren in de eigen omgeving gebruik te maken van producten en processen van techniek.

Natuur

34. De leerlingen leren dieren, bomen, planten en bloemen die in de eigen omgeving voorkomen herkennen en ermee omgaan.
35. De leerlingen leren kenmerken aangeven van bossen, weiden, bouwland, parken en water.
36. De leerlingen leren met zorg omgaan met de natuur en leren zich houden aan gedragsregels in de woonomgeving en natuur.
37. De leerlingen leren weer-meetinstrumenten aflezen, elementen benoemen die van belang zijn bij het weer en leren aangeven wat de invloed van weertypen op de mens is.

Techniek

38. De leerlingen leren technische producten en gereedschappen voor dagelijkse toepassingen benoemen en gebruiken.
39. De leerlingen leren toepassingen gebruiken van natuurkundige verschijnselen als licht, geluid, magnetisme en warmte, en leren toepassingen gebruiken van diverse energiebronnen voor verwarming, verlichting en beweging.

Ruimte

Bij 'oriëntatie op ruimte' gaat het er in de eerste plaats om dat leerlingen leren zich op hun eigen (leef)omgeving te richten. Ze leren zien dat mensen overal hun omgeving hebben ingericht: hun eigen kamer, huis, woonplaats, streek, land.

Bij de inrichting hebben mensen diverse elementen gebruikt: huizen zien er verschillend uit en zijn ook anders ingericht, maar hebben tegelijk vaak dezelfde functie. In groter verband worden daarnaast diverse inrichtingselementen gebruikt: huizen, akkers, weilanden, fabrieken, kantoren, winkels, wegen, kanalen, spoorlijnen, gebedshuizen en sportvelden. Ze leren zien dat deze elementen op een bepaalde manier zijn verspreid en leren opmerken dat er sprake is van zowel verschillen als overeenkomsten met de eigen leef- en woonsituatie.

Leefbaarheid

Daarbij ervaren leerlingen dat mensen gezamenlijk voor het milieu moeten zorgen om ook de eigen omgeving leefbaar te houden. Ze leren omgaan met plattegrond en kaart om zich te oriënteren en als hulpmiddelen om hun eigen omgeving in beeld te brengen.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 1

Voor deze leerlingen is het belangrijk dat het zien (ruimtelijke waarneming) wordt gecompenseerd via visuele, tactiele en bewegingservaringen. De taal is daarbij ondersteunend, aanvullend en compenserend.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 3

Leerlingen met een lichamelijke beperking zijn soms beperkt in hun mobiliteit. Een deel van deze leerlingen kan zich slechts dankzij een hulpmiddel (bijvoorbeeld met een rolstoel) verplaatsen. Omdat ze soms bepaalde lichamelijke ervaringen missen, kan extra aandacht nodig zijn voor begrippen waarmee leerlingen zich in de ruimte kunnen oriënteren.

Ruimte

40. De leerlingen leren het eigen lichaamsschema gebruiken voor het verkennen en ordenen van de ruimte om zich heen.
41. De leerlingen leren de plaats aangeven van voorwerpen in voor hen bekende ruimten vanuit hun eigen positie en ten opzichte van elkaar.
42. De leerlingen leren de weg kennen en benoemen in de eigen leefomgeving.
43. De leerlingen leren inrichtingsaspecten herkennen van de eigen leefomgeving.
44. De leerlingen leren aangeven in welke opzichten het dagelijks wonen, werken en de vrijetijdsbesteding van sommige mensen overeenkomt of verschilt.

Tijd

Bij 'oriëntatie op tijd' gaat het er om dat leerlingen greep krijgen op hun eigen levenstijd; dat ze leren zich bewust te zijn van hun dagritme en hun tijdsbesteding. Ze leren het nabije verleden verkennen vanuit hun eigen positie, waardoor hun levenssituatie duidelijker wordt. En ze leren nadenken over de toekomst waarbij ze zich baseren op het heden en het verleden.

Het verleden is onder andere bij oudere mensen te zien en leerlingen kunnen ze er vragen over stellen. De leerlingen leren gegevens en voorwerpen van het verleden opzoeken en ordenen. Kennis en inzicht over het heden en het verleden kunnen daardoor groeien. Ook leren ze een besef te ontwikkelen van continuïteit en verandering in het eigen leven en in de eigen omgeving. Ze leren oorzaken en gevolgen onderscheiden en ze leren achterhalen wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen heden en verleden.

Domein tijd

45. De leerlingen leren zich oriënteren op de dagindeling en op de tijdsindeling.
46. De leerlingen leren de tijdordening gebruiken voor de thuis- en schoolsituatie en leren de dagen van de week, de maanden van het jaar en de seizoenen benoemen en gebruiken.
47. De leerlingen leren perioden, gebeurtenissen en personen ordenen uit hun eigen leven, uit de geschiedenis van het gezin en de familie en uit hun omgeving.
48. De leerlingen leren bronnen uit het verleden herkennen en gebruiken.

Kunstzinnige oriëntatie

Bij de kunstzinnige oriëntatie gaat het er vooral om dat leerlingen leren plezier te beleven en zich leren uiten. Deze activiteiten richten zich op het individu en op de groep. Voor sommige leerlingen geven onderdelen van kunstzinnige oriëntatie een extra gelegenheid om zich te uiten en te communiceren. Als dit op andere manieren niet lukt, kan dit een dankbare verrijking zijn.

Het leergebied Kunstzinnige oriëntatie bestaat uit de volgende domeinen:

- Tekenen en handvaardigheid
- Muziek
- Dramatische vorming

Tekenen en handvaardigheid

Bij het onderwijs in tekenen en handvaardigheid leren leerlingen zich met verschillende mogelijkheden in beelden uit te drukken. Daarnaast leren ze kijken naar en praten over uitingen van anderen en leren ze beeldende producten waarderen. Leerlingen leren hun ideeën, gevoelens, waarnemingen en ervaringen vorm te geven in beeldende werkstukken. Dit gebeurt meestal aan de hand van een concreet onderwerp of naar aanleiding van een verhaal of een thema. Vanuit hun eigen beleving maken ze een tekening of een werkstuk. Hiervoor gebruiken ze diverse materialen, zoals klei, papier, hout en textiel. Vanuit gerichte opdrachten wordt de ontwikkeling van de fantasie extra gestimuleerd.

Betekenis van beelden herkennen

Het onderwijs in tekenen en handvaardigheid is er ook op gericht dat leerlingen de functies en de betekenis van beelden leren herkennen. Ze richten zich hiervoor op beeldende producten uit de gebouwde omgeving, interieurs, mode en kleding, gebruiksvoorwerpen of beeldende kunst. Leerlingen leren de verschillende manieren waarop mensen zich in beelden uitdrukken respecteren.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 3

Voor deze leerlingen is het belangrijk dat zij de kans krijgen zoveel mogelijk zelf te doen. Daarom zijn extra handen in de groep en aangepast gereedschap of specifieke hulpmiddelen basisvoorwaarden. Voor die leerlingen die niet of slechts in heel beperkte mate zelf beeldend kunnen handelen, is het van belang dat zij technieken aangeboden krijgen die specifiek gericht

Kerdoelen kunstzinnige oriëntatie

zijn op het spelen met 'abstracte' vormen, kleuren en lijnen. Belangrijk hierbij is dat de leerlingen de regie blijven houden terwijl een ander het werk voor hen uitvoert. Het plezier beleven staat voorop.

Tekenen en handvaardigheid

49. De leerlingen leren ideeën, ervaringen en gevoelens uitdrukken in beelden en daarover te communiceren.
50. De leerlingen leren beeldende aspecten zoals kleur, vorm, ruimte, structuur van het materiaal en compositie toepassen in een werkstuk.
51. De leerlingen leren beeldende mogelijkheden van materialen onderzoeken en toepassen in hun eigen werk en leren daarbij de benodigde gereedschappen op een veilige manier gebruiken.
52. De leerlingen leren ontdekken en ervaren dat mensen iets willen meedelen en overbrengen door gebruik te maken van beeldende producten.

Muziek

Leerlingen groeien op in een samenleving waarin veel muziek klinkt: muziek uit hun eigen jeugdcultuur, muziek uit niet-westerse culturen, oude en hedendaagse muziek, ontspanningsmuziek, filmmuziek. Muziek heeft vaak een informerende rol, zoals bij herkenningstunes, signalen met hoogteverschillen en signalen waarbij klankkleur-, sterkte- en tempoverschillen relevante informatie geven. Muziek doet daarbij iets met leerlingen: ze komen in een bepaalde sfeer, ze leren erbij bewegen en ze leren ervan genieten.

Bewegen

Bij het bewegen op muziek gaat het er om dat leerlingen ervaringen, belevingen, ideeën, gevoelens, situaties en gebeurtenissen leren uiten en vormgeven. Alleen of samen met anderen leren ze elementen gebruiken als tijd, kracht en ruimte om hun bewegingen inhoud, uitdrukkingskracht en een context te geven.

De activiteiten op het gebied van muziek en bewegen zorgen voor een extra stimulering van het gehoor en de motoriek. Leerlingen leren liedjes zingen en bewegen mee, ze spelen op instrumenten, kiezen hun eigen muziek uit om naar te luisteren en praten met elkaar praten over muziek, hun idolen en favoriete groepen.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 2

Alle muzikale activiteiten moeten worden aangepast aan de beperking van het gehoor van de leerlingen. Muziek stimuleert de functie van het gehoor en de beleving en is dus zinvol voor dove leerlingen. Voor de leerlingen is het belangrijk dat zij plezier ervaren aan muziek en bewegen, juist als het gehoor beperkt is, en dat zij hun mogelijkheden om te bewegen uitbreiden.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 3

Het is belangrijk dat leerlingen de kans krijgen zelf zoveel mogelijk te doen, daarom zijn aangepaste instrumenten of andere specifieke hulpmiddelen basisvoorwaarden. Belangrijk hierbij is dat de leerlingen de regie blijven houden ook al zijn zij, om welke reden dan ook, niet of nauwelijks in staat tot zelf musiceren.

Onder bewegen op een gespeeld ritme valt ook het rolstoeldansen.

Muziek

53. De leerlingen leren liederen zingen, alleen en in groepsverband.

54. De leerlingen leren begeleidingsritmes spelen op (school-) instrumenten en leren samen een muziekstuk uitvoeren.

55. De leerlingen leren speelliederen uitvoeren, bewegen op een gespeeld ritme en leren daarbij de ervaringen, gevoelens en situaties in beweging en dans weergeven.

56. De leerlingen leren muziek beleven en genieten, onderscheiden en benoemen.

Dramatische vorming

Bij dramatische vorming gaat het erom dat de leerlingen plezier beleven aan de mogelijkheden om zich uit te drukken en te communiceren met gebruik van hun stem, taal, houding, beweging en mimiek. Dat kan door te luisteren, te kijken en door er zelf aan mee te doen. In gedramatiseerd spel leren ze gevoelens, ideeën, gebeurtenissen en personages verbeelden. De leerlingen denken na over hun eigen (toneel)spel en dat van anderen. Ook is het belangrijk om de belangstelling te stimuleren voor theaterbezoek.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 2

Voor deze leerlingen is dramatisch spel mogelijk door gebruik te maken van verschillende communicatievormen, zoals gebarentaal. Daarbij ligt het accent op het leren zien en uitvoeren van niet gesproken vormen. Bij dramatische vorming kunnen leerlingen kennis maken met doven-cultuur zoals het gebarentheater.

Dramatische vorming

57. De leerlingen leren een gegeven situatie in een gedramatiseerde vorm uitvoeren, al dan niet met anderen.

58. De leerlingen leren verschillen en overeenkomsten aangeven tussen de dagelijkse werkelijkheid en de doen-alsof-situatie.

Bewegingsonderwijs

Bewegingsonderwijs zorgt ervoor dat leerlingen leren deelnemen aan bewegingsactiviteiten en dit als vrijetijdsbesteding leren waarderen. Het is daarbij belangrijk dat leerlingen hun motorische vermogen leren ontwikkelen, kunnen omgaan met de eigen motorische (on)mogelijkheden en ook het samen bewegen ontwikkelen. Dit is namelijk niet vanzelfsprekend omdat mensen allemaal op een andere manier bewegen en reageren.

Zelfstandigheid

Leerlingen leren zich zelfstandiger te gedragen als ze vertrouwd raken met hun eigen bewegingsmogelijkheden. Zo leren ze omgaan met dagelijkse obstakels zoals drempels, zware deuren en trappen.

Beleven van plezier

Sport biedt leerlingen aantrekkelijke spel- en bewegingsactiviteiten. Centraal staat het beleven van plezier tijdens de verschillende activiteiten. In het bewegingsonderwijs zijn enkele trends te zien. De laatste jaren komen er steeds meer bewegingsactiviteiten met een vrijblijvend en individueel karakter. Ook vinden sportactiviteiten steeds vaker plaats in gelijk samengestelde groepen, bijvoorbeeld naar leeftijd of geslacht. Het voorbereiden van leerlingen op deelname aan de bewegingscultuur, gebeurt via uitnodigende en bij hun leeftijd en mogelijkheden passende spel- en bewegingsvormen. Dit kan bijvoorbeeld met aangepaste regels en materialen. Zo kunnen de leerlingen deelnemen aan activiteiten van

speciale sportclubs en blijft integratie in de reguliere sportwereld tot de mogelijkheden behoren.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 3

Deze leerlingen hebben soms een heel ander besef van hun lichaam en zij ervaren beweging anders. Taal is dan als middel bij de uitvoering van bewegingsactiviteiten minder geschikt, helemaal als er ook sprake is van verstandelijke beperkingen. De taal bevat begrippen die gerelateerd zijn aan bewegingservaringen, zoals ver, dichtbij, boven, onder, achter en voor.

Kerdoelen bewegingsonderwijs

Leerlingen waarvan de gezondheid verslechtert (met een progressief ziektebeeld) vertonen op vele terreinen een achteruitgang in de ontwikkeling. Toch is het ook voor hen van belang om aandacht te besteden aan de mogelijkheden om deel te nemen aan de bewegingsactiviteiten.

Leerlingen die zich verplaatsen in een rolstoel kunnen soms goed zonder rolstoel deelnemen. Ook kunnen lopende leerlingen soms worden uitgenodigd om deel te nemen in een rolstoel. In sommige gevallen is door lichamelijke beperkingen actieve deelname onmogelijk. Deze leerlingen worden alternatieven aangeboden, zodat ze op een andere manier actief betrokken kunnen zijn bij de activiteit.

Bewegingsonderwijs

59. De leerlingen leren deelnemen aan de bewegingsvormen: voortbewegen, balanceren, springen, klimmen en zwaaien.
60. De leerlingen leren deelnemen aan verschillende aspecten uit de spelgebieden: mikken, jongleren, doelspelen, tikspelen, stoeispelen.
61. De leerlingen leren zwemmen en gevaarlijke situaties herkennen die zich bij zwemmen voordoen.
62. De leerlingen leren bij bewegen en spel omgaan met emoties, spanning, vermoeidheid.
63. De leerlingen leren zich oriënteren op (aangepaste) buitenschoolse sport- en spelactiviteiten.

Voor leerlingen met een meervoudige beperking cluster 3

59. De leerlingen leren deelnemen aan de bewegingsvormen: voortbewegen, balanceren, springen, klimmen en zwaaien.
60. De leerlingen leren deelnemen aan verschillende aspecten uit de spelgebieden: mikken, jongleren, doelspelen, tikspelen, stoeispelen.
61. De leerlingen leren zwemmen en gevaarlijke situaties herkennen die zich bij zwemmen voordoen.
62. De leerlingen leren bij bewegen en spel omgaan met emoties, spanning, vermoeidheid.
63. De leerlingen leren zich oriënteren op (aangepaste) buitenschoolse sport- en spelactiviteiten.

